

Piotr Bąk

MAZURZENIE W GWARACH OKRĘGU BEŁCHATOWSKIEGO

Region Piotrkowa, Bełchatowa i Radomska jest obszarem, na którym w okresie powojennym zachodzą wielkie przemiany gospodarcze, społeczne i kulturalne, spowodowane rozwojem przemysłu w tych trzech ośrodkach. W okolicy Bełchatowa powstała największa w Polsce kopalnia węgla brunatnego i zespolona z nią olbrzymia elektrownia, w której już pracuje siedem bloków energetycznych, a ma ich powstać jeszcze pięć. W Piotrkowie powstała fabryka maszyn górniczych "Pioma", i rozbudowano dwie huty szkła. W Radomsku pracują dwa wielkie zakłady metalurgiczne: "Mostostal", budujący konstrukcje stalowe do budowy mostów i wież wysokiego napięcia oraz fabryka drutu, gwoździ i innych wyrobów żelaznych. Są tu także zakłady meblarskie "Fameg". Taki rozwój przemysłu pociąga za sobą rozwój gospodarczy regionu, a także zmiany struktur społecznych i kulturalnych.

Łódzki ośrodek naukowy, a więc Uniwersytet Łódzki, Akademia Medyczna i Wojskowa Akademia Medyczna od kilku lat prowadzą prace badawcze w tym rejonie. Są to badania geologiczne, biologiczne, gospodarcze, zdrowotne i kulturowe. W ramach tej akcji Katedra Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej pod kierunkiem prof. Marii Kamińskiej podjęła się przeprowadzenia zespołowych badań nad stanem i zmianami zachodzącymi w gwarach ludowych omawianego regionu. Badaniami językowymi objęto teren zamykający się w prostokącie, którego północna granica biegnie przez Zduńską Wolę, Pabianice i Tuszyn; granica zachodnia ciągnie się od Zduńskiej Woli przez Pajęczno i nieco dalej na południe; południowa granica przebiega na południe od Pajęczna, Radomska i Przedborza, a wschodnia idzie przez Przedbórz, Sulejów, Moszczenice i Prażki.

Tak wyznaczony obszar pokryto siatką punktów oddalonych od siebie 15-20 km. Punkty te oznaczono kolejnymi numerami od 71 do 95. Punkty te wypadły w następujących wsiach i dawnych powiatach: 71. Gajewniki (p. Sieradz), 72. Ldzań (p. Łódź), 73. Prawda (Łódź), 74. Prażki (Brzeziny), 75. Kozuby (Łask), 76. Malenia (Łask), 77. Gutów (Piotrków), 78. Gazumka (Piotrków), 79. Chrzęstowa (Łask), 80. Parzno (Bełchatów), 81. Mąkolice (Bełchatów), 82. Milejowice (Piotrków), 83. Beresie Małe (Bełchatów), 84. Kamieńsk (Radomsko), 85. Gałkowice (Piotrków), 86. Tomawa (Piotrków), 87. Dylów Rządowy (Pajęczno), 88. Wiewiec (Pajęczno), 89. Kocierzowy (Radomsko), 90. Wola Porębska (Radomsko), 91. Prusiecko (Pajęczno), 92. Włynice (Radomsko), 93. Niedospielin (Radomsko), 94. Garnek (Radomsko) i 95. Budzów (Radomsko).

Podstawą badań terenowych stał się obszerny kwestionariusz, zawierający około 1500 pytań z dziedziny słownictwa ludowego i systemu gramatycznego. Badania przeprowadzili pracownicy naukowcy z Katedry Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej. W poszczególnych punktach dobierali informatorów z pokolenia najstarszego i średniego, osobno zapisując odpowiedzi jednych i drugich. Miało to na celu śledzenie zmian zachodzących w gwarze danej wsi.

W niniejszym artykule zostały wzięte pod uwagę wypowiedzi pokolenia najstarszego, aby zarejestrować zachowany jeszcze stan najdawniejszy gwar badanego regionu. Daty urodzenia informatorów zawierają się w przedziale od 1890-1916 r. Z lat 1890-1900 pochodzi 23 informatorów, w latach 1901-1910 urodziło się 33, a lata 1911-1916 reprezentuje 6 informatorów. Lista ta nie jest pełna ponieważ w dwóch punktach nie podano wieku informatorów. Były to jednak na pewno osoby starsze.

Podstawą do badania stały się zapisy dokonane przez eksploratorów w poszczególnych punktach. Z każdego z 24 brulionów wypisałem wszystkie wyrazy ze spółgłoskami δ , $\acute{\delta}$, δ , δ , zarówno te, w których spółgłoski te zostały wymówione bez mazurzenia, jak i te, w których występuje mazurzenie, a więc wymowa δ , $\acute{\delta}$, δ , δ lub w niektórych wyrazach $\acute{\delta}$, $\acute{\delta}$, $\acute{\delta}$, δ . Z badania wyrazów zawierających spółgłoskę δ lub grupę $\acute{\delta}\delta$ musiałem zrezygnować, ponieważ spotkałem tylko jeden zapis $vy\acute{\delta}\acute{\delta}a\acute{\delta}$. Nie było więc co badać. Liczba pytań, na które odpowiedziami powinny być wyrazy ze spółgłoskami δ , $\acute{\delta}$, δ wynosiła 150, czyli 10% całego

kwestionariusza. W 24 punktach powinno więc znaleźć się 3600 wyrazów wymówionych z mazurzeniem lub bez. W rzeczywistości liczba ta była mniejsza, ponieważ w niektórych punktach na pewne pytania nie było odpowiedzi lub odpowiedzią był wyraz inny, nie zawierający spółgłosek dźwiękowych. Tak np. *obręca* nazywano w wielu punktach *rajfa*, zamiast wyrazu *prošek* czy *podprošek* występował wyraz *nasad*, wyraz *czopy* przeważnie był nie znany, albo zastępowany przez *kołeczki* lub *nity*; zamiast *palec serdeczny* mówiono *węśredni*. Wyraz *sztuczny* zanotowano trzy razy jako *stucny* i raz jako *štuŃny*, dwa razy zanotowano wyraz *moćnik* i raz *moćnik 'sztuczny nawóz'*.

Były także wyrazy, których desygnaty wszyscy znają, ale mają dla nich inne nazwy, np. rzadko mówi się *księżyc*, częściej *mešonc*, *mešoncek*, nie *drapacz* lecz *drapok*, nie *šarcie* lecz *xlane*, nie *paša* lecz *šeck*, nie *leszczyna* lecz *ożesyna*. Tak samo zamiast *szopa*, *rąysko*, *groch tycakowy*, *szmaja* (mańkut), *prąki*, *ohrabaszcz*, *kałuša*, *obrączka*, *szuflada*, *czoło*, *saczka*, *mieszka*, *żłób* itd., eksploratorzy otrzymywali odpowiedzi *kołna*, *šcernisko*, *fasola* lub *šabłok*, *majkus*, *paški*, *xrabol*, *kaluga*, *zvirka*, *stołik*, *tyšina*; *broda*, *šezic* i *koryto*.

Te odpowiedzi były nieraz bardzo interesujące dla badania słownictwa gwarowego, ale rzadko przydatne dla badania mazurzenia.

Na szczęście wielu eksploratorów, poza odpowiedziami na pytania kwestionariusza, notowało skrupulatnie wyrazy, wyrażenia i zwroty, wypowiedane przez informatorów w czasie rozmowy lub w podawanych przez nich wyjaśnieniach. Wśród tych luźnych zapisków znalazło się sporo wyrazów ze spółgłoskami dźwiękowymi wymawianymi z mazurzeniem lub bez mazurzenia, którymi uzupełniono zestawy wyrazów kwestionariuszowych. Tak np. przy omawianiu deszczu wymieniono wyraz *szaruga*, wśród wyrazów z terminologii kościelnej znalazł się wyraz *prošecja* 'procesja' itp. W ten sposób powstały grupy wyrazów ze spółgłoskami dźwiękowymi:

a) Ze spółgłoską *š*: *cięższyszy*, *daszek*, *dłuższy*, *uroższyszy*, *ąszel*, *dabanuszek*, *jałosaka*, *kacszuska*, *kalosze*, *kasza*, *kaszanek*, *kaszkiet*, *kasztan*, *kiszka*, *kłosz*, *kokoszka*, *kacszuska*, *lemiesz*, *mieszkać*, *miszyc* 'kastrować', *muszory*, *mysz*, *niższy*, *obszyska*, *olszyna*, *orzeszyna*, *paszet*, *paszetowa*, *pierzyszy*, *poszwa*, *poszewka*, *pszenica*, *puszorek*, *stysz*, *szad*, *szary*, *szarówka*, *szaruga*, *szedł*, *szerszy*, *szedł*, *szkło*,

szkobel, škobel (w gwarach niemazurzących jest to szkobel, więc wymowę škobel potraktowano jako mazurzenie), słyseć, szmaja, szmarty, szmergiel, szopa, szpadel, szparagowy, szprychy, szpulka, sztachety, sztuczny, szufla, szuflada, ukruszyć, warsztat, wczorajszy, wieszad, wszytko, wyższy, zeszyły (rok).

b) Ze spółgłoską *z* (wymienia się także te wyrazy, w których etymologiczne *z* utraciło dźwięczność i stało się równe *š*): ciężki, ciężniejszy, cięższy, dłuższy, dożynki, droższy, dzieża, dzieżka, jeże, jeżeł, jeżyny, kałuża, kożuch, krężołek, kałężyć, leśed, tyżnik, niżej, nóżka, odwilż, podnożaje, podprożek, pożyczyc, prażyć, prąki, rzeżucha, rżysko, sprężyna, ścieżka, też, wż||wężę, wcięż, wyżej, żaba, żarcie, żarna, żur, żuraw, żurownik, żyła, żyto.

c) Ze spółgłoską *č*: biczycho, biczyško, byczek, czapka, czarne (wędlina), czarny, czarownica, czas, czereśnia, czótenko, czubek, czupryna, czy, czyścić, czysty, dlaczego, drapacz, garniczek, haczyk, indycze, indyczka, jałoweczka, jasiczek, jęczmień, kaczeniec, kaczką, kaczuszka, karczować, klepacz, klucz, konieczyna, kraczka 'snopek', matczątka, miecz, mocznik, modracz, napocznad, obrączka, obręcz, odbieraczka, opielać, otoczyć||obtoczyć, pajęczyna, pacześne (płótno), pobęczyć, 'poszczerbić', pocześne 'poczęstunek', pogrzebacz, policzek, porzeczeki, powłoczka, prządaczka 'prządka', pożyczyc, przyczepa, ręczny, rogacz, serdeczny, siecze, sieczka, słonecznik, sprzączka, strączek, sztuczny, tatarszana, tęcza, tkacz, tłuczek, tocznik || taczalnik, 'kamień do ostrzenia', tyczka, tyczkowy, uzdeczka, warczy, wczoraj, wczorajszy, wieczera, wieczór, włóczyć, zaświadczenie.

d) Ze spółgłoskami *šč*: barszcz, chrabąszcz, czyszczenie, deszcz, gąszcz, jeszcze, leszczyna, piaszczysty, szczaw, szczebel, szczecina, szcekać, szczerba, szcotka, szczupak, szczypce, tłuszcz, zmarszczki, zmarszczyć.

Wyżej wymienione wyrazy były wymawiane w badanych punktach w formie zmazurzonej, tj. z głoskami *s, z, c, sc*, albo bez mazurzenia, czyli z głoskami *š, ž, č, šč*. Dla zbadania stopnia intensywności mazurzenia w danym punkcie, trzeba było wypisać z notatek eksploratora wszystkie wymówienia wyrazów z głoskami "szumiącymi" zarówno mazurzące, jak i te bez mazurzenia, a ponieważ częstość mazurzenia poszczególnych głosek jest przeważnie różna, wypisane wyrazy zostały podzielone na grupy według głosek, a więc osobno wynotowano wyrazy ze spółgłoską *š*, osobno z *ž* itd. Następnie w każdej grupie wyrazów podliczono wymówienia

mazurzące i niemazurzące. Do grupy mazurzących zaliczono również wymówienia z siakaniem typu *śipa, śpadel, śkoła, śaba, śmija*, zakładając że siakanie jest "produktem ubocznym" mazurzenia, wynikającym z dążenia do wymowy bardziej zbliżonej do ogólnopolskiej.

Aby określić możliwie ściśle stopień intensywności mazurzenia poszczególnych spółgłosek dźwiękowych w danej miejscowości, metodą statystyczną trzeba było obliczyć, jaki procent ogólnej liczby wymówień wyrazów z daną głoską stanowią wymówienia mazurzące. Tak np. jeżeli w danej miejscowości zanotowano 60 wyrazów ze spółgłoską *ǫ*, a liczba wymówień mazurzących (np. *mys*) wynosiła 40, to wymówienia te stanowią 4/6 ogólnej liczby wyrazów czyli 66%.

W ten sposób obliczono stopień mazurzenia każdej głoski we wszystkich badanych miejscowościach. Są to więc dane obiektywne, a nawet ściśle, ale dokładność ich jest jednak względna. Wynika to stąd, że w każdej miejscowości było kilku informatorów (od 2 do 6). Informatorzy ci wykazywali różny stopień zachowania mazurzenia. Zależało to od wieku, płci i stopnia świadomości językowej gwarowej i ogólnopolskiej. Tak np. w pewnej miejscowości kobieta dawała odpowiedzi w czystej, pięknej gwarze, a mężczyzna prawie zupełnie nie mazurzył. W innej miejscowości dziewięćdziesięcioletni mężczyzna mazurzył, a sześćdziesięcioletni zachował mazurzenie w niewielkim stopniu, ale czasem wymówił jakieś słowo zupełnie w sposób mazurzący. Kazimierz Nitsch, który badał mazurzenie na Śląsku, nazywał taką wymowę "zarywaniem"¹. Można by stąd wnosić, że gdy informator pilnował się, unikał mazurzenia, gdy na skutek zmęczenia zmniejszała się kontrola nad wymową, padało słowo czysto gwarowe.

Trudno już dzisiaj o informatorów "czystych", znających tylko gwara, jak to było możliwe sto, czy osiemdziesiąt lat temu. Dzisiejsi informatorzy, nawet ci niepiśmienni, jeżeli się czasem trafiają, są osłuchani z językiem literackim w kościele, szkole, a przede wszystkim przez słuchanie radia i oglądanie telewizji. Ludzie ci na pewno mówią inaczej w kontaktach z domownikami i sąsiadami, a inaczej z eksploratorem, przed którym raczej unikają gwary i chcą się pokazać z lepszej strony.

¹ K. N i t s c h, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków 1939, s. 79.

Ten swoisty "bilingwizm" obserwował Nitsch na Śląsku i obserwuje każdy badacz gwar. Tak było i w badaniach w rejonie Bełchatowa, gdzie rzadko badający notowali takie cenne uwagi: "Informatorka mówi gwarą, chętnie i inteligentnie odpowiada".

Zdarza się jednak często, że wieśniak pytany o jakiś wyraz wymawia go bez mazurzenia, a w dalszych wypowiedziach pada ten sam wyraz w formie zamazurzonej, np. *kačka* i *kacka*, co jest przykładem owego "bilingwizmu".

Bywa i tak, że informatorka robi uwagę: "Moja mama mówili *zyto*, a my mówimy *żyto*". Słowo *mówimy* dowodzi, że nie jest to już wymowa indywidualna, ale powszechna w społeczności wiejskiej.

Wyżej wymienione wątpliwości i zastrzeżenia nie umniejszają wartości przeprowadzonych badań językowych. Wiadomo, że obecnie gwara jest w odwrocie pod wpływem języka literackiego i że z każdym pokoleniem zasób jej form słownikowych i gramatycznych jest coraz mniejszy.

Wymowa głoski *š*

Mieczysław Szymczak w monografii *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim* stwierdza, że mazurzenie spółgłosek *š*, *ž* w badanej gwarze "jest poza sporadycznymi faktami - zarówno z gwary pokolenia młodszego, jak i starszego prawie zupełnie wyparte"².

Nie można tego powiedzieć o gwarach regionu bełchatowskiego, gdzie istnieją wprawdzie punkty ze słabym zachowaniem mazurzenia, ale są i takie, w których mazurzy się spółgłoskę *š* niemal bezwyjątkowo. Wynika to oczywiście z rozległości terenu objętego badaniami.

Częstość mazurzenia spółgłoski *š* w ujęciu statystycznym w poszczególnych punktach przedstawia tab. 1.

Powyższe dane liczbowe są podstawą do przedstawienia stopnia mazurzenia na mapie terenu, czyli dla ujęcia geograficznego omawianego zjawiska. W tym celu intensywność mazurzenia została podzielona na pięć stopni, a mianowicie:

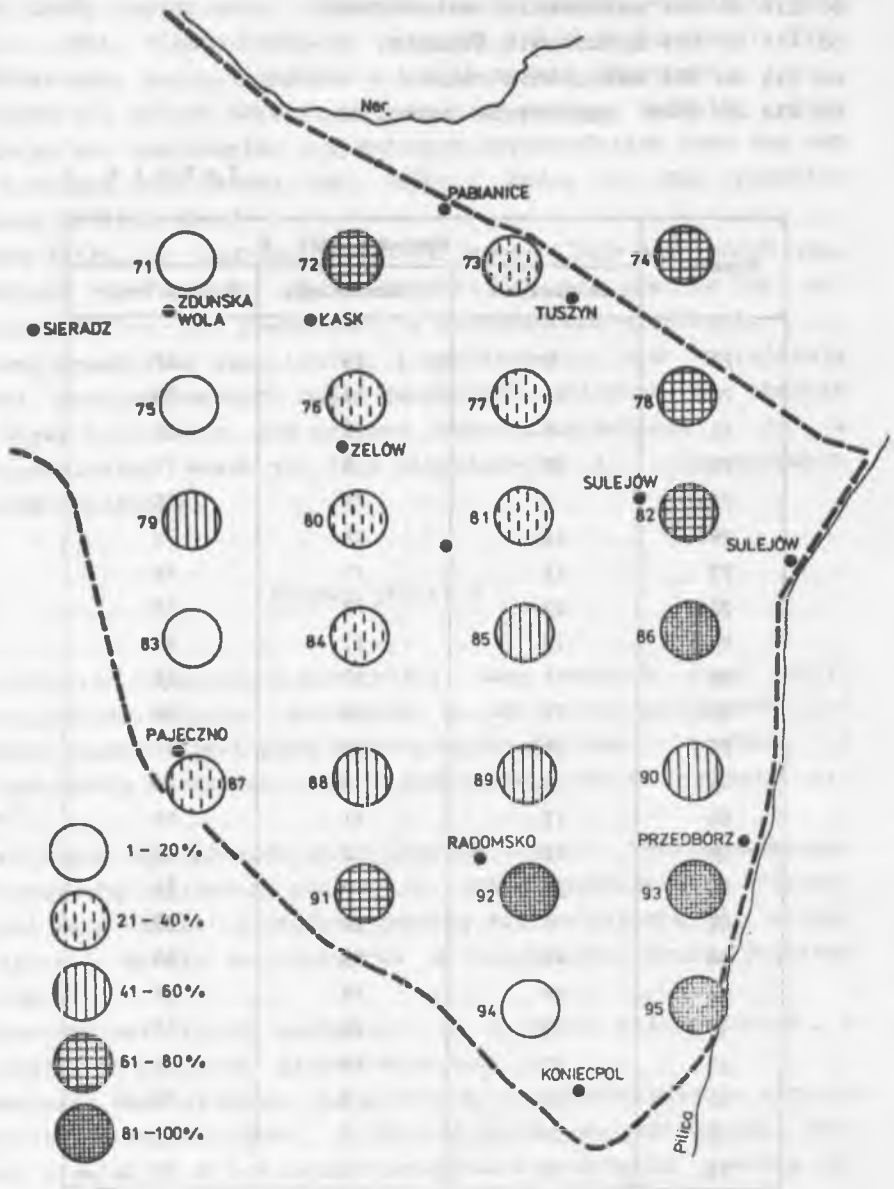
² M. S z y m c z a k, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, tódź 1961, s. 79.

od 1% do 20% mazurzenie słabe,
 od 21% do 40% mazurzenie umiarkowane,
 od 41% do 60% mazurzenie średnie,
 od 51% do 80% mazurzenie silne,
 od 81% do 100% mazurzenie całkowite.

Tabela 1

Punkty	Wymowa głoski <i>ż</i>		
	mazurząca	niemazurząca	% mazurzenia
71	6	29	17
72	25	12	70
73	8	26	24
74	20	8	71
75	5	29	15
76	13	24	35
77	13	32	29
78	29	10	74
79	15	17	47
80	11	24	30
81	17	30	36
82	24	15	61
83	5	30	15
84	13	41	24
85	22	12	65
86	30	7	81
87	8	21	28
88	17	19	47
89	28	14	66
90	17	12	58
91	23	10	70
92	31	8	80
93	30	7	81
95	23	6	79

Poszczególne stopnie mazurzenia oznaczamy na mapie przez różny stopień zakreskowania danego punktu. Przy mazurzeniu słabym zostawiamy punkt bez kreskowania, stopień umiarkowany oznaczamy

Mapka nr 1: Mazurzenie spółgłoski ʒ

przez kreski pionowe, mazurzenie średnie oznaczamy kreskami pionowymi i poziomymi, przy mazurzeniu silnym dodajemy jeszcze kreski ukośne w lewo, a przy całkowitym dodatkowo w prawo.

Taka "geografia lingwistyczna" jest poglądowym przedstawieniem stopnia mazurzenia na całym badanym obszarze.

Mapka (nr 1) mazurzenia spółgłoski *š* w rejonie Bełchatowa ukazuje, jak w miarę posuwania się od Zduńskiej Woli na południowy wschód mazurzenie jest coraz bardziej powszechne, tzn. obejmuje coraz większą liczbę wyrazów i zapewne coraz większą liczbę osób. Granica między obszarem słabego i umiarkowanego mazurzenia biegnie przez Tuszyn, między Piotrkowem a Bełchatowem, a następnie nieco na południowy wschód od Pajęczna. Na wschód i południe od tej granicy mazurzenie jest średnie, silne lub całkowite.

Obraz ten jest jednak zaciemniony przez dwa punkty na obszarze północno-zachodnim. Są to punkty [72] i [73], gdzie informatorzy wykazali średni i silny stopień mazurzenia. Jest to prawdopodobnie wynik szczęśliwego doboru informatorów, którzy zachowali niemal w całej pełni dawny stan gwarowy. Szczególnie osiemdziesięcioletni informator w [72] wykazał doskonałą znajomość gwary i chęć jej ukazania.

Interesujący jest wykaz wyrazów, w których najczęściej nie ma mazurzenia. Są to przede wszystkim wyrazy nowe, związane z różnymi działami kultury materialnej, np. *kašanka*, *kloš*, *paša*, *pašet*, *pašetowa*, *warštat*, *šosa*. Dawniej w tym znaczeniu występowały wyrazy: *kicha* lub *kiška*, *škto*, *kaminek*, *celender*, *šecka*, *leberka*, *droga* lub *traxt*, i takie jeszcze padają odpowiedzi na odnośne pytania.

Nie ma mazurzenia i w starszych wyrazach, ale utrwalonych w świadomości w brzmieniu ogólnopolskim. Do tych wyrazów należy przede wszystkim *škota*, który wymawia się z mazurzeniem tylko w [82, 92] i [95]. Podobnie zawsze *pšeńica*, a *pseńica* tylko w [78, 90] i [95]. Bez mazurzenia wymawia się wszędzie wspomniany już wyraz *šosa*, *šos*, a nawet *šoša*. Przystawkę *soša* zanotowano w [71]. Wydaje się, że przyrostek *-szy* uległ morfologizacji w brzmieniu ogólnopolskim. Świadczy o tym wymowa *seršy*, *peršy*, *dłukšy*, rzadko *persy*, *sersy*.

W wyrazach przeważnie obcego pochodzenia, występuje zastępowanie grup *šk*, *šp*, *št*, *šm* przez *sk*, *sp*, *st*, *sm*, czyli siakanie. Niemal powszechnie wymawia się *kašket*, *škto*, *škobel*, *špa-*

del, *śponga*, *śpryca*, *śpulka*, *kaŝtan*, *ŝtareta*, *ŝtywny*, *ŝtucny*, *ŝmaja*, 'mańkut', a także przed samogłoskami, np. *ŝiber* 'zasuwa', *ŝipa* 'szufla żelazna', *ŝufel*, *ŝufelka*, a także w wyrazach rdzenie polskich, np. *kaŝa*, *kaŝanka*.

W wyrazach takich jak *ŝlarta*, *ŝlaxetny*, *ŝlaček*, *ŝlak*, *ŝlaxtowac*, *ŝlaban* i w odmianie czasownika *iść*: *ŝli*, *poŝli*, *weŝli* itp. spółgłoska *ŝ* uległa zmiękczeniu na *ś* przed dawniej miękką spółgłoską *l'*. Wymienione wyrazy tak się wymawia również w gwarach niemazurzących³, a nawet w mowie potocznej. Wymowa *dyŝel*, *kaŝel*, *reŝta* jest wynikiem wyrównania tematu mianownika do innych przypadków, w których spółgłoska *ś* występuje przed *l*, *ś* i nastąpiło jej zmiękczenie jak wyżej, por. *dyŝła*, *kaŝlu*, *w reŝcie*. W gwarach niemazurzących jednak te wyrazy wymawia się z twardą spółgłoską *ŝ*: *dyŝel* - *dyŝła*, *kaŝel* - *kaŝlu* i *reŝta*, ale *nareŝcie*.

W bezwyjątkowej wymowie *ŝkio* zachowała się być może uproszczona staropolska forma *ŝkto*⁴.

W gwarach, gdzie proces mazurzenia nie jest jeszcze zakończony, trafiają się przypadki mazurzenia spółgłoski *ŝ* ≤ *ż*. Na terenie BOP zanotowano tylko jeden przykład takiego wtórnego mazurzenia w wyrazie *jutsyńka* [84].

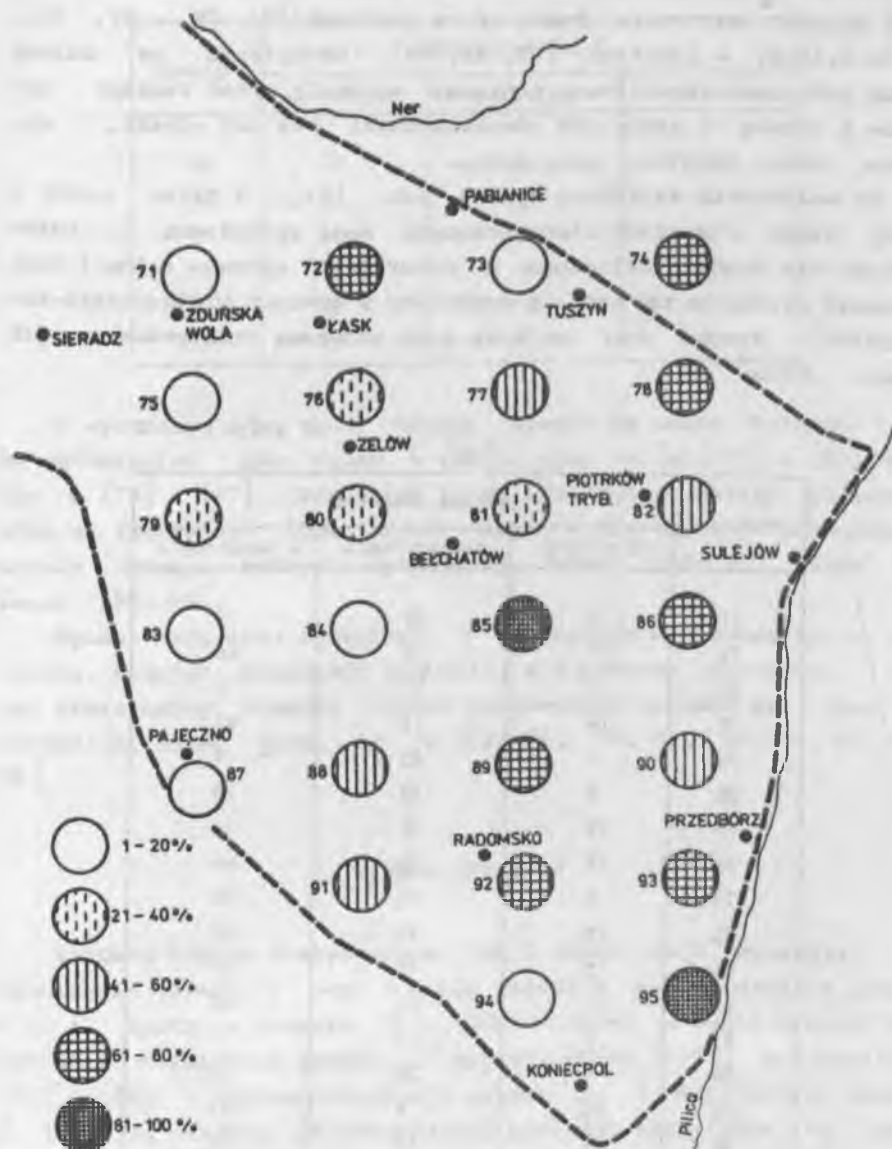
Natomiast liczne są przykłady szadzenia, tak charakterystycznego dla gwar przejściowych między dialektami mazurzącymi i niemazurzącymi. Szczególnie liczne przykłady szadzenia znalazły się w [84]: *u naŝ*, *poćaŝek* 'pociastek', *doŝyć*, *ŝarna*, *ŝoŝa*, *topoŝyŝko*, a jest to punkt, gdzie u informatorów mazurzenie występowało w słabym stopniu. Wyraz *ŝarna* notowano ponadto w [71, 89, 76]. W [91] mówi się *tak ŝamo*, *ŝos*, 'sos', w [76] *tomaŝyna* i *nawuŝ*, w [79] - *ŝtolec* lub *ŝtolec*, a w [71] - *proŝecja* czyli *prosecja*, tj. 'procesja'.

Wymowa głoski *ŝ*

Jak widać z poniższej tabeli i mapki nr 2, mazurzenie głoski *ż* ma podobny zasięg poszczególnych stopni, jak mazurzenie

³ Por. P. Bąk, *Gwara okolic Kramska w pow. konińskim*, Wrocław 1968, s. 24.

⁴ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 549.

Mapka nr 2: Mazurzenie spółgłoski ż

głoski *ż*. Odchylenia są nieznaczne. I tak, słabiej o jeden stopień wypadło mazurzenie głoski *ż* w punktach [73, 79, 87, 91]. Za to silniej w punktach [77, 85, 89]. Odchylenia te należy chyba przypisać słownictwu, ponieważ na wiele pytań zamiast wyrazów z głoską *ż* padły ich równoznaczniki bez tej głoski, np. *mešonc, xlańe, śdemńisko, pasy, kaluga*.

Do mazurzenia zaliczono wymowę *śaba* [84], a także *żyźnik* i *źmija*, które w gwarach niemazurzących mają spółgłoskę *ż*. Natomiast nie została zaliczona do mazurzenia wymowa *śelazo* i *źreć*, ponieważ wyrazy te tak samo są wymawiane w gwarach wielkopolsko-kujawskich⁵. Wymowa *źreć* ma taką samą podstawę fonetyczną jak ogóln. *źródło*⁶.

T a b e l a 2

Punkty	Wymowa głoski <i>ż</i>		
	mazurząca	niemazurząca	% mazurzenia
71	4	23	15
72	17	12	60
73	2	25	7
74	16	10	61
75	1	25	4
76	6	19	20
77	10	16	34
78	18	10	64
79	5	15	25
80	10	19	35
81	9	18	33
82	11	11	50
83	2	27	7
84	4	26	13
85	30	6	83
86	24	10	70
87	4	24	14
88	12	15	44

⁵ Por. Z. S o b i e r a j s k i, *Gwary kujawskie*, Poznań 1952, s. 41.

⁶ Por. B r ü c k n e r, *op. cit.*, s. 667.

Tabela 2 (cd.)

Punkty	Wymowa głoski <i>ż</i>		
	mazurząca	niemazurząca	% mazurzenia
89	21	12	64
90	12	17	41
91	12	13	48
92	23	7	77
93	22	9	71
95	23	4	85

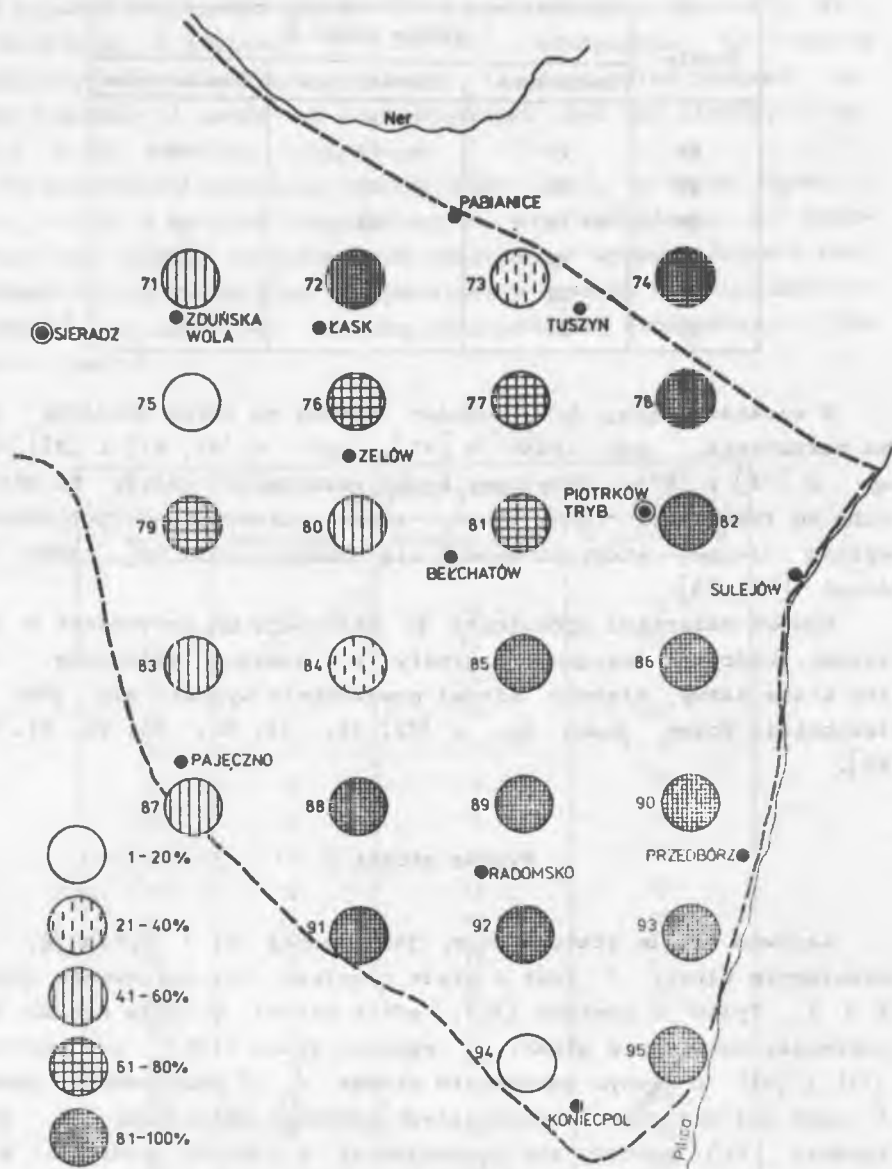
W wyrazach *żyła, żyto, księżyc* niemal na całym obszarze nie ma mazurzenia. *żyła* tylko w [95], *żyto* w [85, 91] i [93] *księżyc* w [78] i [87]. Przyczyny braku mazurzenia należy tu szukać albo we frekwencji (*żyła, żyto*), albo w literackim pochodzeniu wyrazu *księżyc*, który tu nyzwał się *mešonc* [85, 92], albo *mešoncek* [90, 93].

Wymowa mazurząca spółgłoski *ż* utrzymuje się przeważnie w wyrazach, których desygnaty zaginęły, a w pamięci utrzymują się ich stare nazwy, dlatego niemal powszechnie wymawia się *żezza* i zdrobniałą formę *żeska*, np. w [72, 74, 78, 82, 86, 90, 91, 92, 95].

Wymowa głoski *ć*

Zarówno tabele statystyczne, jak i mapka nr 3 wykazują, że mazurzenie głoski *ć* jest o wiele częstsze niż mazurzenie głosek *ś* i *ź*. Tylko w punkcie [75], gdzie niemal w ogóle nie ma mazurzenia, mazurzenie głoski *ć* wypadło słabo (15%), a w punktach [73] i [84] o słabym mazurzeniu głosek *ś, ź* mazurzenie głoski *ć* jest już znaczne. W pozostałych punktach mazurzenie to jest średnie (tj. mazurzy się przynajmniej w połowie wyrazów), silne lub całkowite, np. w [72, 74, 78, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95].

Większe nasilenie mazurzenia głoski *ć* niż *ś* i *ź* wynika stąd, że po przejściu miękkiego *r* w szczelinową spółgłoskę *ż* lub bezdźwięczne *ś*, co nastąpiło ostatecznie w XVII w., pow-

Mapka nr 3: Mazurzenie spótgtoski c

Tabela 3

Punkty	Wymowa głoski <i>ć</i>		
	mazurząca	niemazurząca	% mazurzenia
71	17	18	50
72	37	4	90
73	11	35	24
74	40	1	98
75	5	29	15
76	26	20	57
77	30	17	64
78	47	7	86
79	21	14	60
80	24	22	52
81	39	19	67
82	36	1	98
83	20	17	54
84	18	48	27
85	37	-	100
86	48	1	98
87	16	18	47
88	32	8	80
89	51	3	94
90	43	5	90
91	39	6	86
92	48	-	100
93	52	3	95
95	42	1	98

stały nowe fonemy, które w gwarach niemazurzących utożsamiły się z pierwotnymi spółgłoskami *ż* i *ź*, a w gwarach mazurzących już nie podlegały mazurzeniu i były nie tylko wymawiane jak *ż* i *ź*, ale stały się również podstawą do niemazurzącej wymowy spółgłosek *ż* i *ź*⁷. Natomiast dla zmazurzonej spółgłoski *ć* nie było takiej

⁷ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 148; Szymczak, *op. cit.*, s. 79.

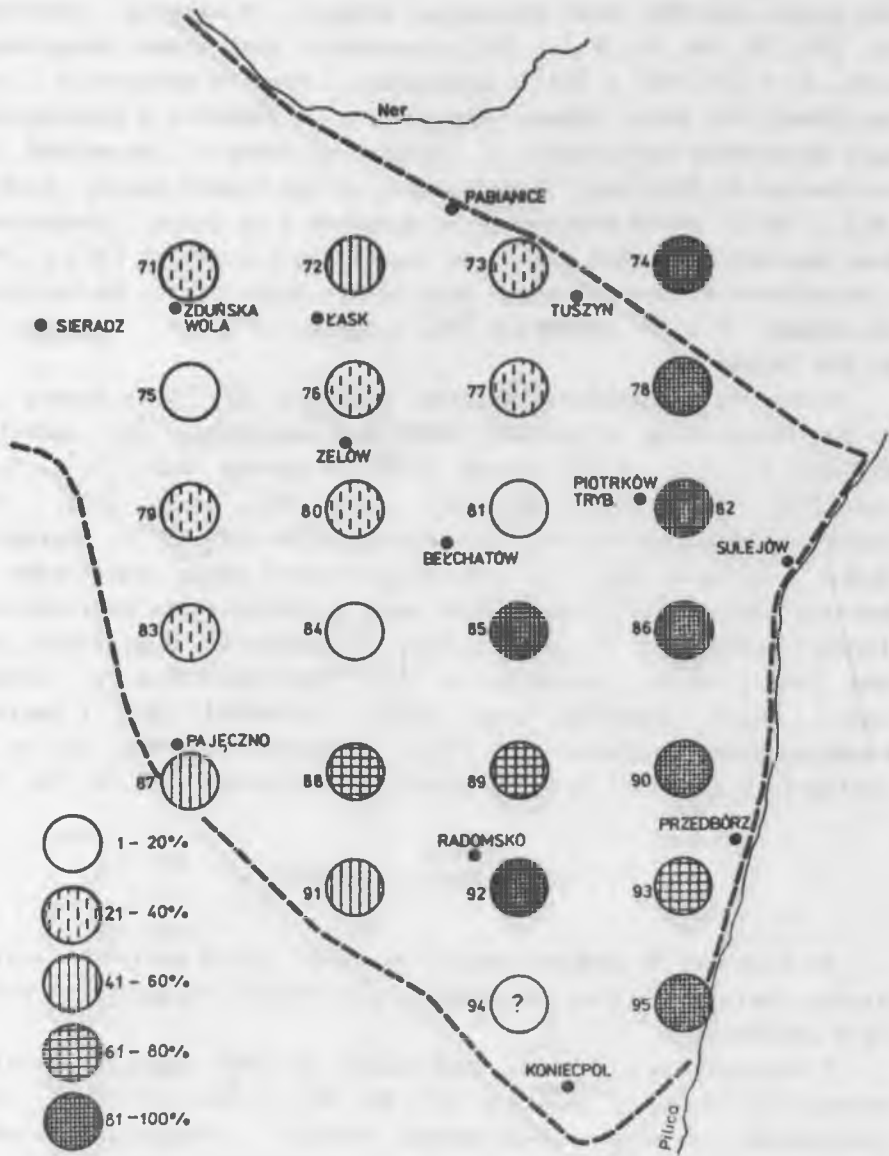
podstawy fonologicznej do jej odmazurzenia, czego wynikiem jest tak wysoki procent jej wymowy mazurzącej.

Wymowa grupy ść

Wyrazów z grupą spółgłosek ść było w kwestionariuszu niewiele, jednak wyniki obserwacji ich wymowy potwierdziły statystykę wymowy pojedynczych samogłosek dźwiękowych, co wykazuje następujące zestawienie statystyczne:

Tabela 4

Punkty	Wymowa grupy ść		
	mazurząca	niemazurząca	% mazurzenia
71	3	7	30
72	6	3	66
73	3	11	21
74	11	-	100
75	-	13	-
76	4	10	28
77	5	12	29
78	12	3	80
79	3	7	30
80	4	8	33
81	2	11	15
82	16	-	100
83	5	8	38
84	1	11	8
85	11	1	92
86	13	1	93
87	5	7	41
88	6	4	60
89	11	4	73
90	10	2	83
91	5	5	50
92	12	1	92
93	11	3	78
95	8	-	100

Mapka nr 4: Mazurzenie grupy 5C

Okazuje się, że poza punktami [75, 81] i [84] mazurzenie w tej grupie wyrazów jest procentowo wysokie. W sześciu punktach tj. [74, 78, 86, 90, 92] i [95] mazurzenie jest niemal stuprocentowe, a w [72, 88] i [89] - intensywne. Granica mazurzenia intensywnego tej grupy głosek pokrywa się w zasadzie z granicą silnego mazurzenia spółgłoski *š*, biegnąc od Tuszyna, na wschód od Bełchatowa do Pajęczna. Zagadkowe są w tym stanie rzeczy punkty [81] i [84], gdzie mazurzenie w wyrazach z tą grupą spółgłosek jest sporadyczne, choć punkty te sąsiadują z punktami [82] i [85] o mazurzeniu stuprocentowym. Jest to tym dziwniejsze, że mazurzenie głosek *š* i *ž* w punkcie [81] wynosiło 33 i 36%, a głoski *š* aż 67% (mapka 4).

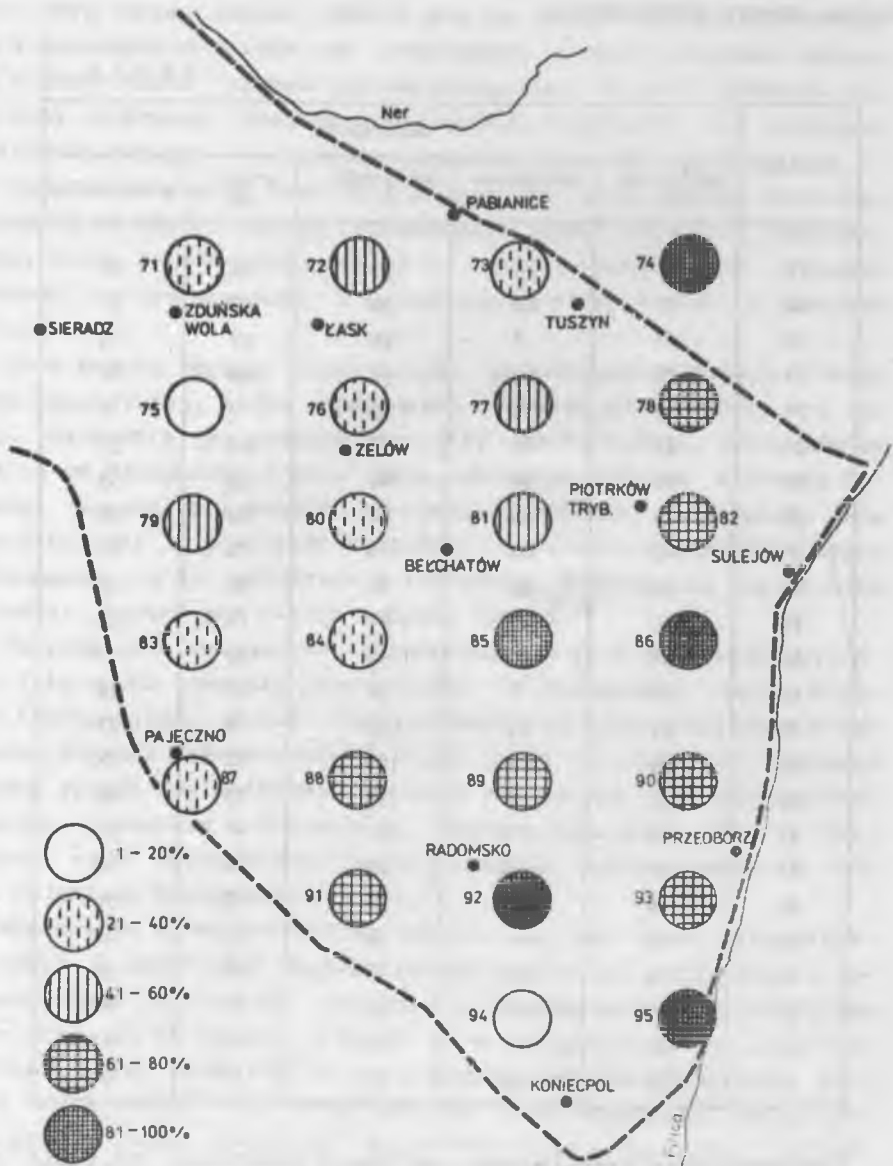
Niektórzy informatorzy mazurzą w grupie *šž* tylko głoskę *š*, co potwierdza tezę o większej częstości mazurzenia tej spółgłoski niż *š* i *ž*. W ten sposób powstaje wymowa *bošc* [72], *zra-bqšc* [78], *dyšc*, *dyšcu* [83, 88], *ješce* [85], *tłušc* [88]. Odwrotna sytuacja, mianowicie mazurzenie tylko głoski *ž* wystąpiła tylko w wyrazie *sžaf* [83]. Siakanie całej grupy zanotowano w wyrazie *šćupak* [79]. Mazurzenie wraz z zastąpieniem zwartoszczelinowej spółgłoski *č* przez zwartą *t* wystąpiło w wyrazach *stećina* [82] i *sturba* 'szczierba' w [74]. Prawdopodobnie z wymowy *stebel*, *stybel* powstała forma *ždybel* 'szczebel' [87] i jeszcze bardziej przekształcona *žbel* [95]. Uproszczenie grupy *rsč* na *rc* nastąpiło w wyrazie *marčki* // *moreki* 'zmarszczki' [74, 78, 82, 90].

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Za podstawę do podsumowania i wniosków niech posłuży zestawienie nasilenia wymowy mazurzącej poszczególnych głosek w badanych punktach.

Z zestawienia widać, że spółgłoska *ž* jest rzadziej mazurzona niż *š*. Tylko w punktach [77, 80 85] i [95] sytuacja jest nieznacznie odwrócona. Zestawienie ukazuje również uderzającą przewagę mazurzenia głoski *ž* nad mazurzeniem spółgłosek *š* i *ž*. Jest to przewaga często dwukrotna, a w niektórych punktach nawet trzykrotna [71].

Statystyczne ujęcie przeciętnego stopnia nasilenia mazurzenia jest najbardziej obiektywnym przedstawieniem omawianego zjawiska

Mapka nr 5: Mazurzenie ogólnie

językowego, niezależnym od indywidualnej wymowy przypadkowego w gruncie rzeczy informatora.

T a b e l a 5

Punkty	% mazurzenia				
	spółgłoski g	spółgłoski z	spółgłoski c	grupy bc	przeciętny
71	17	15	50	30	28
72	70	60	90	66	72
73	24	7	24	21	19
74	71	61	98	100	82
75	15	4	15	-	12
76	35	20	57	28	35
77	29	34	64	29	39
78	74	64	86	80	76
79	47	25	60	30	41
80	30	35	52	33	38
81	36	33	67	15	38
82	61	50	98	100	77
83	14	7	54	38	28
84	24	13	27	8	21
85	65	83	100	92	85
86	81	70	98	93	86
87	28	14	47	41	33
88	47	44	80	60	58
89	66	64	94	73	74
90	58	41	90	83	68
91	70	48	86	50	64
92	80	77	100	92	87
93	81	71	95	78	81
95	79	85	98	100	91

Przedstawienie przeciętnego nasilenia mazurzenia na mapie (nr 5) ukazuje, że jest ono bardzo zbliżone do obrazu mazurzenia poszczególnych głosek. Na wszystkich mapkach wyraźnie widać, że w miarę posuwania się na południowy wschód, mazurzenie stopniowo nasila się i staje się coraz bardziej powszechne, tj. obejmujące

wszystkie głoski szumiące i wyrazy, w których się znajdują. Tak więc cały badany obszar dzieli się na część południowo-wschodnią z mazurzeniem silnym lub całkowitym i część północno-zachodnią z mazurzeniem słabym lub umiarkowanym, do 40%. Granica między tymi częściami biegnie przez Tuszyn, Bełchatów i Pajęczno. Wzdłuż tej granicy występuje oczywiście mazurzenie średnie.

Tego stanu rzeczy nie da się wyjaśnić współczesnym oddziaływaniem na te gwary języka literackiego przez szkołę, książkę, prasę, radio i telewizję. Widać tu zachowany stan dawny języka ludowego na tym obszarze i wyjaśnienia należy szukać w dziejach tej ziemi.

Otóż badany region zajmuje całą południowo-wschodnią część ziemi sieradzkiej, która obejmowała dorzecze górnej Warty aż po Koło. Wschodnią jej granicę stanowiły rzeka Pilica, która oddzielała ją od Małopolski i Ner, który stanowił granicę z ziemią łęczycką. Na północ i zachód od ziemi sieradzkiej znajdowała się ziemia kaliska z powiatami kaliskim, pyzdrowskim i konińskim, czyli Wielkopolska, a na południowym zachodzie wyodrębniła się ziemia wieluńska będąca pod silnym wpływem Śląska.

Na podstawie testamentu Krzywoustego z 1138 r. ziemi sieradzka i łęczycka zostały przydzielone do Małopolski, czyli Księstwa Krakowskiego. W roku 1227 Sieradz i Łęczycę połączono z Mazowszem Konrada Mazowieckiego, który nadał je wraz z Kujawami swojemu synowi Kazimierzowi. Synowie Kazimierza utworzyli osobne księstwa Łęczyckie i Sieradzkie, które ostatecznie jako tzw. ziemie albo województwa weszły w skład zjednoczonego Królestwa Polskiego Władysława Łokietka⁸.

Wymienione wyżej przydziały administracyjne ziemi sieradzkiej nie mogły w decydujący sposób kształtować stanu etnicznego i językowego tego terytorium. Działo tu przede wszystkim osadnictwo, które szło na te tereny z dwóch stron a przede wszystkim od Małopolski przez rzekę Pilicę. Pierwotnym centrum Małopolski była żyzna dolina Nidy, a stolicą Wiślica. Stąd ekspansja Małopolski szła przez Pilicę, obejmując na północy ziemię łęczycką, na północny zachód ziemię sieradzką niemal do Warty, a na zachód ziemię wieluńską aż do granic Śląska⁹.

⁸ S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 96.

⁹ Tamże, s. 107.

Jednocześnie od Wielkopolski szkła kolonizacja i wpływy językowe wielkopolskie. Nie były one jednak tak przemożne, jak małopolskie, czego wynikiem jest fakt, że cała historyczna ziemia sieradzka należy do obszaru dialektów mazurzących. Dziś jest trudno odpowiedzieć na pytanie, czy taki stan mazurzenia jaki obserwujemy współcześnie i jaki został tu przedstawiony, istniał na tym obszarze sto lat temu i wcześniej, czy też nasilenie mazurzenia było bardziej równomierne na całym obszarze. Granice mazurzenia z początków naszego wieku oraz punkty [73] i [79] zdają się potwierdzać taką tezę. Brak jednak statystycznego badania zjawiska w tamtych czasach nie pozwala dać w tej mierze jednoznacznej odpowiedzi.

Piotr Bąk

LA PRONONCIATION MASURE DANS LES DIALECTES DE LA RÉGION DE BĘŁCHATÓW

La manière de prononcer les consonnes dentales *c, z, s, ż* au lieu de celles alvéolaires *č, ž, š, ž* est appelée en polonais "mazurzenie". Les opinions sur la genèse et le temps de l'apparition de ce phénomène sont différentes. On rencontre cette prononciation en Mazovie, en Petite-Pologne et en Silésie. Elle est inconnue dans les dialectes de la Grande-Pologne, de la Cujavie et de la Poméranie. Ce phénomène est répandu dans la région de Bęłchatów.

Le travail a eu pour objectif l'examen de l'état de la prononciation mesure dans cette région. Les questionnaires remplis dans 25 points ont constitué la base des recherches. On a appliqué la méthode statistique pour fixer le pourcentage de prononciation mesure dans les mots prononcés contenant les consonnes *č, ž, š, ž*. On a constaté que la prononciation mesure est plus vive dans la partie sud-est de la région et la limite entre la prononciation mesure pleine et celle partielle traverse par Tuszyn, Bęłchatów et Pajęczno. On ne peut pas expliquer cet état de choses par l'influence de la langue nationale qui est identique sur tout le terrain. C'est le résultat du déplacement de la population gardant sa prononciation mesure, venue de la Petite-Pologne de l'autre rive de la rivière Pilica et de la population arrivée de la Grande-Pologne et de la région de Kalisz, ne connaissant pas cette prononciation. Le dialecte de la Terre de Sieradz est un dialecte typiquement passager entre les dialectes à la prononciation mesure et ceux auxquels elle est étrangère.